

УДК 32.019.52:94(477+483)

**ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ,
ПОЛЬСЬКИХ ТА ЄВРЕЙСЬКИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ**

У статті досліджено витоки формування жіночих організацій та їхню діяльність у міжвоєнній Польщі.

Ключові слова: Друга Річ Посполита; фемінізм; жіночі організації; статут.

В статье исследованы истоки формирования женских организаций и их деятельность в межвоенной Польше. Определены основные задачи женских объединений и методы, благодаря которым они воплощались в практику. Проанализированы уставные документы украинских, польских и еврейских женских организаций, осуществлен компаративный анализ их основных уставных положений.

Ключевые слова: Вторая Речь Посполитая; феминизм; женские организации; устав.

The article deals with the description of the feminist organizations and their activity of the War period in Poland. We have been admitted the main aims and methods of these formulations. There were analyzed statutory documents of Ukrainian, Polish and Jewish women associations in the article. One of the most important analysis, we have been used, is comparative one.

Keywords: the Second Polish Republic; feminism; the Ukrainian women union; statute.

Для представників різних типів культур та цивілізацій віддавна було актуальним питання емансипації жінки. Дискусії про її роль у суспільстві, що передбачають феміністську перспективу, простежуються від епохи Середньовіччя. В добу Відродження витоки феміністських ідей пов'язують з іменем венеціанки за народженням, яка творила у Франції, Христини Пізанської. 1405 р. в книзі «Книга про град жіночий» вона описала ідеальне місто — притулок гідних жінок, які відчують гніт чоловіків і суспільства [6].

Наприкінці XVIII ст. патріархальне право зазнало критики: Велика Французька революція започаткувала істотні зміни. Вона похитнула панівні стереотипи суспільного трактування жінок. 1789 р. Олімпія де Гуж маніфестувала ідею рівності й свободи в «Декларації прав жінок та громадянок». Їй належать крилаті слова: «Якщо жінки мають право виходити на ешафот, то вони можуть виходити і на трибуну» [10, с. 94].

З середини XIX ст. освічені жінки з привілейованих верств почали активно включатися в громадське життя, вимагаючи політичного рівноправ'я. Одним з найважливіших етапів діяльності жіночих організацій згодом став період Першої світової війни. Ще до її початку в Галичині існували польські та українські жіночі організації: «Жіноча громада», «Захоронка», «Праця», «Суспільна опіка над слугами» та локальні жіночі товариства під різними назвами [4, с. 223].

Стан наукової розробки проблеми. Жіночий рух на західноукраїнських землях у складі міжвоєнної Польщі висвітлювався в історіографії з 1920-х рр., перебуваючи в полі зору кількох поколінь українських учених.

Здобуток вітчизняних дослідників у вивченні українських жіночих організацій вагомий. Так, М. Богачавська [1] заклала основи вивчення українського фемінізму. Далі цю тематику досліджували такі вчені, як О. Маланчук-Рибак [10], М. Дядюк [13] та інші. Натомість діяльність польських і єврейських жіночих організацій науковці тільки почали вивчати. Це зумовлює завдання, які намагаємося розв'язати в даній статті: визначення особливостей формування та діяльності українських, польських та єврейських жіночих організацій, порівняння основних аспектів їхньої діяльності, виходячи з аналізу основних організаційних програмних документів.

Виклад основного матеріалу. В міжвоєнний період (1918–1939 рр.) у кордонах Другої Речі Посполитої утворився своєрідний трикутник спільної екзистенції, до якого входили поляки, українці, євреї [12]. Такий статус-кво зумовив складні міжетнічні відносини. Саме в таких умовах набула значного поширення діяльність польських, українських і єврейських жіночих організацій.

До найвідоміших польських організацій належали «Національна організація жінок» («Narodowa Organizacja Kobiet» (NOK)), «Об'єднання польських християнських товариств», «Громадське об'єднання жінок, які працюють» («Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet» (ZPOK)), «Організація залучення жінок до оборони краю» («Przysposobienia Kobiet do Obrony Kraju»).

Діяльність Національної організації жінок викликає особливий інтерес. Зокрема тим, що її відділи існували на Волині. 7 травня 1919 р. Міністерство внутрішніх справ Польщі затвердило статут NOK. Ця організація обстоювала збереження впливу католицької церкви в суспільстві, зміцнення відродженої Польщі, відновлення та пропагування польської культури й традицій. Організація проводила освітню та добродійну діяльність. Так, 22 березня 1925 р. учасниці відділу NOK у м. Рівне провели акцію «Хліб — голодним дітям», у ході якої зібрали 742 злотих і 28 грошів на допомогу знедоленим [23, с. 53].

«Громадянське об'єднання жінок, які працюють» затвердило свій статут 25 травня 1928 р. у Варшаві. Воно сповідувало різнопорядкові за суспільним звучанням завдання. Зокрема, відповідно до пункту 2 його статуту, метою діяльності об'єднання було підтримувати панівне становище поляків (відгомін позицій націоналістів про те, що саме поляки мають володіти основними важелями впливу на розвиток Другої Речі Посполитої — держави, в якій третину населення становили представники національних меншин). Водночас ZPOK виступав за те, щоб жінкам було забезпечено безпосередній вплив на політичне життя в країні. Методи, за допомогою яких мали втілюватися в життя ці завдання, було прописано в наступному — третьому — пункті статуту. Серед цих методів: створення опікунських будинків для жінок, відкриття клубів, читалень, дитячих садків, видавництво листівок і праць, присвячених жіночим справам [21].

Про діяльність ZPOK на Волині дізнаємося з газети «Волинь» за 1933 р., на сторінках якої знаходимо інформацію про благодійницькі заходи цієї організації. Зокрема, повідомляється, що на 11 червня 1933 р. організація на Волині налічувала 2 тис. членів, які активно допомагали малозабезпеченим дітям і матерям, дітям-сиротам, створювали дитячі притулки [2, с. 10]. На 1934 р., за даними поліції, на території Волинського воєводства відділи ZPOK функціонували в Рівненському, Луцькому, Дубнівському, Ковельському, Кременецькому, Костопільському, Горохівському, Сарненському повітах.

«Організацію залучення жінок до оборони краю» було засновано 1923 р. Згідно з пунктом 3 статуту, затвердженого 20 травня 1928 р. у Варшаві, завданнями організації вважалися фізичне виховання і військове навчання жінок, підготовка інструкторів для військової служби під час війни. Реалізувати їх, відповідно до пункту 4 статуту, слід було за допомогою активної пропаганди власної діяльності та фізичного виховання, організації осередків, координації їхньої діяльності [24].

Згадане «Об'єднання польських жіночих християнських товариств» було засновано у Львові 1913 р. Воно координувало роботу польських жіночих культурно-освітніх та добродійних товариств Східної Галичини. При об'єднанні діяв «Музей пам'яток заслужених польок», в якому експонувалися картини, документи з історії жіночих товариств, мемуари жінок з часів польських повстань 1831 та 1863 рр., Першої світової війни [11, с. 156].

1920-ті рр. були знаковими в історії євреїв Східної Європи. Це був час активного розвитку сіоністського руху, який охопив значну частину єврейської громадськості, зокрема молоді, та мав за мету відродити єврейську державу в Палестині [9, с. 16].

З-поміж єврейських жіночих організацій на досліджуваній території найвідомішими були «Спілка єврейських жінок» («Związek Kobiet Żydowskich», ZKZ) та «Жіноча міжнародна сіоністська організація» («Women's International Zionist Organization», WIZO).

У єврейських жіночих організаціях значну увагу приділяли опіці сиріт, незаможних і хворих. Прикладом цього є діяльність «Спілки єврейських жінок». Схожу роботу проводило «Товариство опіки над єврейськими сиротами і покинутими дітьми на Волині» («Towarzystwo opieki nad żydowskimi sierotami i opuszczonei dziećmi na Wołyniu»), яке не було суто жіночим: за статутом, учасником товариства міг стати кожен повнолітній єврей.

30 серпня 1927 р. у Варшаві зареєстровано уставні документи «Спілки єврейських жінок» [14, с. 149]. Того ж 1927 р. спілка затвердила статут, відповідно до якого завданнями її діяльності були розвиток національної культури, захист прав жінок, охорона національних, економічних та професійних інтересів, допомога емігрантам, які виїжджають до Палестини. Щоб виконати їх, Союз мав намір проводити конференції, створювати бібліотеки й читальні, каси для медичної та правової допомоги учасницям спілки, видавати брошури, листівки [16].

«Союз єврейських жінок» існував у багатьох містах і містечках Західної України. 23 січня 1925 р. єврейські жінки звернулися до старости Львова з проханням дозволити діяльність осередку «Союзу єврейських жінок». Окремо діяв відділ Союзу в м. Рівне, який створено також 1925 р. Серед рівнянок, які стали його учасницями, — Суламіс Пісюк, Хая Сандберг, Рухля Бернштейн, Естер Ходорова та інші (всього 13 чол.) [22, с. 7].

«Міжнародна жіноча сіоністська організація» (WIZO) діяла в сфері соціального забезпечення єврейської громади, прагнула поліпшити становище жінок в Агудас Ізраель (термін, який використовували євреї до створення 1948 р. їхньої національної держави) та країнах проживання, зростанню їхньої освіченості. Історія цієї організації розпочалася 7 липня 1920 р. у Великій Британії. В 1920–1930-х рр. було створено широку мережу відділів WIZO по всій Європі. Один з них існував і в Рівному, що підтверджується списками легальних організацій та союзів, які діяли на території Рівненського повіту 1925 р. [19, с. 1]. Діяв такий відділ і в Луцьку [20, с. 286].

В міжвоєнний період український жіночий рух, поряд з ідеями соціального визволення жінки, сповідував національні завдання в політичній, економічній та культурно-освітній сферах. Дослідниця жіночого руху М. Богачевська у статті про український фемінізм у міжвоєнній Польщі зазначає: «Українське жіноцтво, що внаслідок пересунення кордонів після Першої світової війни опинилось у польській, чехословацькій республіках та

в румунському королівстві, створило дуже ефективні жіночі організації, які займалися практичною роботою...» [1, с. 96].

Організаційно український жіночий рух проявлявся в діяльності об'єднань, заснованих на християнській платформі (Марійські організації, «Жіночий кружок Католицького союзу», з 1938 р. — «Дружина княгині Ольги», «Союз українських працюючих жінок») [3]. У Галичині й на Волині найбільшим жіночим об'єднанням був «Союз Українок» (С.У.), заснований іще 1917 р. Головним ідеологом українського жіночого руху була М. Рудницька, яка очолювала С.У. впродовж 1928–1939 рр. Першочергової ваги вона надавала завданню «національного усвідомлення жіноцтва». Вона була першою головою «Всесвітнього союзу українок» (створений 1934 р., легітимізований 1937 р.) 1928 р. М. Рудницьку обрано до сейму Другої Речі Посполитої, де вона захищала принцип рівності статей, права українців як нації тощо. Як громадсько-політичний діяч, вона обстоювала право жінки на професійну працю і спростовувала обвинувачення, котрі звучали на адресу жіночого руху: він вивів на ринок праці мільйони жінок, які в нових умовах працювали не лише вдома, а й конкурували з чоловіками за робочі місця [13, с. 246].

«Союз Українок» здобув міжнародне визнання й багато зробив для включення українського питання в порядок денний міжнародних форумів у 1920-х і 1930-х рр.

Головний осередок С.У. на Волині діяв у Рівному. 5 грудня 1926 р. члени цієї організації ухвалили статут і обрали головою товариства П. Багриновську [5, с. 45]. Головним завданням товариство вважало сприяти освіті жіноцтва (зокрема, в економічній царині), його інтеграцію в громадське життя. Для досягнення цих цілей створено такі секції: релігійно-гуманітарну, просвітньо-шкільну, робітничо-промислово, господарсько-торгівельну [18, с. 1].

«Союз Українок» дбав не лише про соціально-економічний добробут, а й про духовне збагачення молодшої генерації українців. Свідченням цьому є проведення низки дитячих свят і вистав. Одне з них, наприклад, що відбулося 8 серпня 1937 р. в Рівному, включало декламування віршів «Рідний краю» та «Люблю я Бога», спів хору «Любить мене матуся» та інсценізацію «Бачиш, брате мій» [17, с. 205, 206].

В історії українського жіночого руху С.У. відіграв найважливішу роль з-поміж інших організацій: він посприяв формуванню свідомого жіноцтва, яке стало організатором і активним діячем громадсько-політичного життя.

Формування жіночих організацій і союзів за національним критерієм спонукає до порівняння тих завдань, які вони намагалися виконати, виокремити спільні та відмінні риси українського, польського та єврейського жіночого руху на теренах Польщі.

Жіночі організації й союзи сповідували загалом однакову мету — емансипація жінки, реалізація правових засад щодо рівноправності громадян незалежно від статі й походження, їх втілення в суспільній практиці тощо. Водночас важливим каталізатором діяльності тих організацій, які створили жінки, був національний фактор — результат постанов на початку новітнього періоду національних держав у Східній Європі, поява різних статусів окремих національностей (титульна нація / національні меншини), прагнення кожної з соціальних груп захистити свою культуру тощо.

Така диспозиція — очевидна. Адже «Союз Українок» прагнув сприяти розвитку національної самобутності українців, боротися за державну незалежність і соборність України. «Жіноча міжнародна сіоністська організація» — одна з тих структур, члени якої прагнули відродити єврейську державу в Палестині; державницьку позицію займало й «Громадське об'єднання жінок, які працюють»: один з векторів його діяльності — зміцнення відродженої 1918 р. польської національної держави. Ще рельєфніше ця мета простежується в роботі організації «Пристосування жінок до оборони краю», яка де-факто була парамілітарною. Основні завдання її члени вбачали у фізичній та військовій підготовці польок до захисту вітчизни, створенні групи військових інструкторок на випадок необхідності захищати батьківщину від зовнішніх ворогів.

Таким чином, державницька позиція — одна з паралелей у цілях українських, польських та єврейських жіночих організацій. Водночас польсько-український конфлікт за західноукраїнські землі означав значну віддаленість організацій українок і польок від тих, які створили єврейки: сповідуючи сіоністські погляди, останні прагнули майбутнього нації не на теренах, що ввійшли до складу Другої Речі Посполитої, а у відродженому Ерец-Ізраель.

Ще одна паралель у цілях жіночих організацій українок, польок та єврейок — сприяння емансипації жінок. Так, «Союз Українок» визначав метою не тільки об'єднати жіноцтво в складі названої громадської організації, а й сприяти його освіті (зокрема економічній). Таку ж мету сповідувала й «Жіноча міжнародна сіоністська організація». Від цілей, що поставили перед собою члени С.У., остання відрізнялася хіба що тим, що спрямовувала зусилля на надання матеріальної допомоги єврейській молоді в Палестині, підтримку тих, хто прагне виїхати на Близький Схід задля відродження національної держави євреїв [16].

Згадані жіночі організації поширювали діяльність на всю територію Другої Речі Посполитої й мали центральні осередки у Варшаві. Виняток — С.У., який через обмеження польської влади діяв виключно на території Галичини з центром у Львові.

Прикметно, що засоби, завдяки яким жіночі організації намагалися реалізувати свої цілі, були тотожними як в українок, польок (за винятком польської організації «Пристосування жінок до оборони краю»), так і в єврейок. Головна роль відводилась пропаганді, що проявлялося в проведенні з'їздів, конференцій, лекцій, звітів, організації добровільних акцій, вистав, публікації листівок, брошур та іншої різноманітної літератури. Жінки активно реалізовували свої завдання й на практиці. Свідчення цьому — існування низки навчальних та виховних закладів для дітей, інтернатів, літніх таборів, бібліотек, читалень, магазинів, підприємств тощо, створених за сприяння жіночих організацій, що діяли на теренах міжвоєнної Польщі. Щодо організації «Пристосування жінок до оборони краю», то вона також вела пропаганду заради створення локальних осередків по всій території країни, видавала для них правила та організаційні інструкції, проводила навчання відповідно до програм, які встановлювало Міністерство Військових Справ [24].

Вивчення діяльності жіночих організацій, які створили представниці різних національностей, зокрема дослідження їхньої політичної роботи, спонукає звернути особливу увагу на С.У. та «Міжнародну жіночу сіоністську організацію». Адже, відповідно до статуту, остання позиціонувала себе як аполітичну. Проте в архівних документах, які ми опрацювали, її внесено до списку політичних організацій. Щодо «Союзу Українок», то його проголосила аполітичним лише 2 грудня 1934 р. під час щорічного вільного зібрання в м. Рівне сенаторка О. Кіселевська. Доти жодних офіційних заяв щодо цього не було.

Для того, щоб стати учасницею будь-якої з перелічених організацій лише бажання було мало. Зокрема, регламентувався вік членства, обумовлювалися моральні, матеріальні (членські внески) та національні вимоги.

Як польські, єврейські, так і українські жіночі організації у внутрішній структурі поділялися на дійсних членів, почесних членів та співробітниць. Дійсною учасницею польських об'єднань могла стати лише повнолітня громадянка Польщі (з 21 р. відповідно до Конституції) [15] з незаплямованою репутацією, котра знала ідейні засади організації й мала рекомендації не менш як від двох дійсних членів товариства. Почесним членом могла стати та полька, котра суттєво сприяла розвитку товариства чи рідного краю. Співробітником могла бути також лише полька у віці від 18 до 21 р. Виняток становила організація «Пристосування жінок до оборони краю», яка, за згодою батьків чи школи, приймала до складу учасниць з 15 років. Відповідно, такий самий поділ існував і в «Спілці єврейських жінок»: щоб стати її повноправною учасницею, потрібно було досягнути 21 року.

Певною мірою відрізняло жіночі організації трьох націй і питання індивідуального і/чи колективного членства. Так, «Жіноча міжнародна сіоністська організація» визнавала членство як фізичних, так і юридичних осіб (союзи, товариства жінок) незалежно від національності.

Як для будь-яких інших суб'єктів громадсько-політичного життя, актуальною проблемою для жіночих організацій було фінансування. Його джерела здебільшого були однорідними для всіх організацій: основна частина грошей, якими вони оперували, складалася з членських внесків, пожертв, прибутків від власних підприємств, проведення свят, вистав, отримання заповідного майна, субсидій від інших інституцій. На відміну від українських і єврейських організацій, польські отримували матеріальну допомогу від уряду. Щодо членських внесків, то вони в досліджуваних організаціях не були однаковими. Так, члени WIZO мали сплачувати не менш ніж 12 злотих щорічно, учасниці ZKZ — 1 злотий при вступі й не менше за 6 злотих щороку (виняток становили почесні учасниці, котрі не сплачували внесків). Щомісячні внески членів ZPOK становили 1 злотий. Члени організації «Пристосування жінок до оборони краю» сплачували 3 злотих під час реєстрації й не менше від 50 грошів щомісяця, а також 5 злотих з одного голосу щороку на зборах організації. У «Союзі Українок» учасниця-співробітниця була зобов'язана внести одноразову плату, не меншу за 20 злотих; почесні члени й ті, кого звільняла Управа союзу, внесків не сплачували.

Кожна жіноча організація мала власні керівні органи. Структурно управлінські органи мали багато спільного. Так, ZPOK у керівному складі мав Головну Управу, Ревізійну комісію головної управи, Вільний з'їзд та Суд честі. Влада ZKZ складалася з Загального зібрання, Головної Управи та ревізійної Комісії. Тотожними до перелічених були владні структури «Союзу Українок»: Головна Управа, Ревізійна комісія, Загальні збори. WIZO та товариство «Пристосування жінок до оборони краю» мали ідентичну двохступеневу структуру: З'їзд представників, Головна Управа, Ревізійна комісія, а в місцевих відділах організації були органи з такими самими назвами, але з уточненням «локальні».

Таким чином, вивчення основних індикаторів діяльності українських, польських і єврейських жіночих організацій не дає підстав констатувати кардинальної різниці між ними: найяскравіша відмінність у їхній роботі була зумовлена статусом націй (титульна нація / національні меншини) в Другій Речі Посполитій.

Безпосередньо на діяльність жіночих товариств впливали правова ситуація, а також юридичний статус жінки в Другій Речі Посполитій. 28 червня 1919 р. Польща підписала Трактат із Союзними державами, за умови якого гарантувала забезпечення прав та свобод усім громадянам краї-

ни незалежно від національності, мови й релігії. 17 березня 1921 р. було прийнято основний закон Другої Речі Посполитої, яким декларувалися права національних меншин на використання рідної мови та культури, а також можливість об'єднуватися у союзи, відкривати власні релігійні й освітні заклади (ст. 110) [15].

Окрім цього Конституція проголошувала всіх громадян рівними перед законом (ст. 96). Згодом (1924 р.) цю статтю конституційний суд трактував як таку, що скасовувала всі обмеження громадянських прав жінок [10, с. 134].

У 1930-х рр. під впливом тоталітарних тенденцій ставлення до національних меншин погіршилося. Супроти українців було проведено так звану «акцію ревідикації», тобто навернення на католицизм, яке відбувалося примусово і супроводжувалось закриттям православних храмів [7, с. 485]. Із посиленням антисемітських настроїв становище євреїв у Польщі значно погіршилось. Причина цьому — усвідомлення того, що євреї не піддаються асиміляції, а відтак твердження про те, що вони — носії культурних елементів, ворожих польській нації.

Проголошені громадянські права жінок здебільшого мали формальне значення. Про це яскраво свідчить участь жінок у політичному житті Польщі. У міжвоєнний період лише 32 жінки було обрано депутатами до Сейму і 18 — до Сенату [10, с. 135].

Нерівними залишалися можливості жінок та чоловіків у здобутті освіти, особливо вищої. За статистичними даними, на західноукраїнських землях 1939 р. вищу освіту мали 271 952 українців, з них 184 695 — чоловіки і лише 87 257 — жінки. Населення з вищою й середньою незакінченою освітою, включно з неповною середньою освітою, становило 3 625 130, з них 2 011 733 — чоловіки і 1 613 397 — жінки [8].

У родинній ієрархії домінував чоловік. Проте в сім'ях інтелігенції і частини робітників поступово підвищувався статус жінки, що було пов'язано з розширенням її участі у формуванні сімейного бюджету, а також емансипаційними подихами Заходу.

Отже, незважаючи на проголошену в основних законах Польщі 1921 та 1935 рр. рівноправність громадян незалежно від статі, суспільна реальність спонукала жінок різних національностей до громадської активності. Вона зумовлювалася як їх прагненням до емансипації — критерій, котрий означає одну з паралелей у діяльності українських, польських та єврейських організацій, — так і прагненням брати активну участь у реалізації тих цілей, які були найактуальнішими для кожної з націй.

Патос самості — основний каталізатор, який спонукав інституціоналізацію громадських об'єднань жінок за національним критерієм. Він, з

урахуванням статусу іншостей (титульна нація — національні меншини), визначав їхні пріоритетні завдання: польки прагнули посилити Другу Річ Посполиту, українки — відродити національну державу на українських етнографічних територіях, єврейки, котрі сповідували сіоністські ідеали, — відродити національну державу в Ерец-Ізраель. На цьому тлі окремі відмінності в організаційній структурі чи в методах діяльності українських, польських та єврейських організацій видаються нам вторинними. Адже робота всіх згаданих громадських організацій, незважаючи на національність їхніх членів, де-факто спрямовувалася на реалізацію тотожних цілей — емансипацію жінки. Водночас усвідомлення національних пріоритетів зводило ті лінії розмежування на «своїх» і «чужих», котрі, залежно від статусу націй у Другій Речі Посполитій, а також завдань, що диктувалися національними пріоритетами, визначали «лінії» диференціації іншостей. У суспільно-політичних реаліях міжвоєнного періоду вони виявилися настільки нездоланими, що роз'єднали одну з соціальних груп — жіноцтво — на «своїх» і «чужих» за критеріями національності й віросповідання.

1. Богачевська М. Український фемінізм у Польщі між двома світовими війнами / М. Богачевська // Сучасність. — 1984. — № 11. — С. 96–113.

2. Ruch Kobięcy // Wołyń. — 1933. — 11 czerwca. — С. 10.

3. Гавришко М. Галицькі феміністки 1930-х: нацистське «Кухня-Церква-Діти» не для нас : [Електронний ресурс] / М. Гавришко // Історична правда. — 2010, 29 грудня. — Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/29/11244/>

4. Гон М. Забезпечення прав етнічних меншин у другій Речі Посполитій / М. Гон // Філософія. Педагогіка. Суспільство. Збірник наукових праць РДГУ. — Рівне, 2011. — Вип. 1. — С. 251–263.

5. Добровичська В. Жіночий рух на Волині у 20–30-ті рр. ХХ ст. / В. Добровичська // Історія очима молодих дослідників : Матеріали регіон. наук.-практ. конференції молодих вчених, аспірантів, здобувачів, магістрантів РДГУ. — Рівне, 2006. — Вип. 1. — С. 45–53.

6. Емдін Д. Французький фемінізм у ХХ столітті : [Електронний ресурс] / Д. Емдін // Гендерні студії. Незалежний культурологічний часопис «І» (електронний журнал). — Львів. — № 17. — 2000. — Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/diana.htm>

7. Зашкільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. — Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — 752 с.

8. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. — М. : Госстатиздат ЦСУ СССР, 1962–1963. — 283 с.

9. Козерод О. Єврейські жінки України у сіоністському русі: 1921–1929 рр. / О. Козерод // Грані. — № 3 (77). — Дніпропетровськ : Дніпропетровський нац. ун-т, Центр соц.-політ. досліджень, 2011. — С. 16–21.

10. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ — першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст / Маланчук-Рибак О. — Чернівці : Книги-ХХІ, 2006. — 499 с.

11. Маланчук-Рибак О. Порівняльна характеристика руху за емансипацію жінок в Україні і Польщі у ХІХ — першій половині ХХ ст. (історіографія та історіософія проблеми) / О. Маланчук-Рибак // Проблеми слов'язознавства. — Вип. 50. — Львів, 1999. — С. 125–138.

12. Меламед В. Між двома Світовими війнами (1919–1939 pp.) : [Електронний ресурс] / В. Меламед // Незалежний культурологічний часопис «І» (електронний журнал). — Львів. — № 51. — 2008. — Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/melamed6.htm>

13. Рудницька М. Статті, листи, документи (Збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької) / Рудницька М. / Упорядкування М. Дядюк. — Львів, 1998. — 844 с.

14. Czajkowski T. Związek Kobiet Żydowskich i Ochronka-Przyhodnia «Ognisko» / T. Czajkowski // Scriptores. — 2003. — № 2. — С. 149–152.

15. Starzynski S. Konstytucja Panstwa Polskiego / Starzynski S. — Lwów, 1921. — Т. II. — 317 s.

16. Статут Жіночої міжнародної сіоністської організації Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО), ф. Статути, інв. № 25.

17. Ровенское поветовое староство. Отдел безопасности. Заявления обществ и союзов о выдаче им разрешений на право проведения вечеров, собраний и разрешения староства по ним. 9 января 1929 г. — 10 сентября 1937 г. — ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1728, с. 1–233.

18. Ровенское поветовое староство. Статут. Протоколы заседаний. Письмо членам «Союза Украинко» из г. Львова. Приветствие из Галиции. Объявление об открытии отдела консультации и др. 1933 г. — 1937 г. — ДАРО, ф. 3, оп. 1, спр. 2, с. 1–68.

19. Ровенское поветовое староство. Списки обществ и союзов, действующих на территории Ровенского повета. 29 октября 1924 г. — 2 мая 1928 г. — ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 1081, с. 1–4.

20. Прокуратура Ровенского окружного суда. Огляди Волинського воєводського управління про діяльність політичних партій і спілок на території воєводства. 9 лютого 1934 р. — 29 грудня 1934 р. — ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 69, с. 1–308.

21. Статут Громадянського об'єднання працюючих жінок. — ДАРО, ф. Статути, інв. № 142.

22. Ровенское поветовое староство. Переписка с Волынским воєводским управлением и союзом еврейских женщин о работе профсоюзов обществ и кооперативов. 10 октября 1924 г. — 10 мая 1938 г. — ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 866, с. 1–188.

23. Ровенское поветовое староство. Заявления обществ и союзов на организацию художественных постановлений, собраний, вечеров, танцев и др. 30 октября 1922 г. — 24 октября 1926 г. — ДАРО, ф. 30, оп. 18, спр. 688, с. 1–150.

24. Статут організації Пристосування жінок до оборони краю. — ДАРО, ф. Статути, інв. № 88.